

Emilija Raibužytė-Kalnienė
Biržų krašto muziejus „Sėla“

Romo Kalantos liepsnos atšvaitai: antisovietinė protesto akcija Biržuose

Ižanga

XX a. 6-ajame dešimtmetyje SSRS vadovybei palaužus partizaninį pasipriešinimą, lietuvių kova už laisvę pradėjo reikštis kitomis formomis – tylia rezistencija ir disidentiniu sąjūdžiu. Iš tremties ir lagerių grįžę žmonės telkėsi į pasipriešinimo grupes, platino antisovietinius atsišaukimus, tautinę atributiką. Aktyviai antisovietiniame judėjime veikė Katalikų Bažnyčia, subūrusi platų tinklą žmonių, kuris leido ir platino periodinį pagrindinį leidinį „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ ir kitas draudžiamas knygas. Neginkluota rezistencinė kova dar labiau sustiprėjo po 1972 m. gegužės 14 d. Romo Kalantos įvykdytos protesto akcijos, kuri išprovokavo masinę demonstraciją, vadinamąjį Kauno pavasarį. Po šio įvykio steigėsi įvairios organizacijos, ginančios žmogaus teises, besidominčios Lietuvos etnine kultūra, pasisakančios už nacionalinės tapatybės išsaugojimą. Galiausiai visi šie skirtingi judėjimai susibūrė į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį, kuris nutiesė Lietuvai kelią į Nepriklausomybės atkūrimą.

Antisovietiniai ir alternatyvūs judėjimai Biržų krašte – kol kas mažai tyrinėta tema. Pernelyg drąsu būtų teigti, kad tokie judėjimai Biržų mieste ir apylinkėse apskritai buvo. Galime kalbėti tik apie pavienius disidentus arba vienkartinę protesto akciją. Žinomos ir plačiai aprašytos kelios asmenybės, aktyviai kovojusios tyliojoje rezistencijoje, vienaip ar kitaip susijusios su Biržų kraštu. Tai kardinolas Vincentas Sladkevičius (1920 m. rugpjūčio 20 d. Guronyse, Žaslių valsčius – 2000 m. gegužės 28 d. Kaune), vienuolė Ona Pranckūnaitė (g. 1935 m.) bei mokytojas, rašytojas Jonas Laucė (1917–2003). Šie žmonės ir jų nuveikti darbai gana plačiai aprašyti įvairiuose šaltiniuose, taigi tik trumpai prisiminsime jų disidentinę veiklą ir sąsajas su Biržų kraštu.

Straipsnyje plačiau pristatysime dar nepublikuotą istoriją apie 1973 m. pavasarį įvykdytą antisovietinę protesto akciją, kurią įkvėpė Romo Kalantos susideginimas 1972 m. ir Kauno pavasario įvykiai. Straipsnyje remsimės pagrindinių akcijos herojų atsiminimais¹.

¹ Elenos Samulionytės pasakojimas, užrašė Emilija Raibužytė-Kalnienienė, 2015, Rinkuškiai, BKM Sėla MA/ES01; muziejininkės Emilijos Raibužytės-Kalnienienės susirašinėjimas su Diemante Jakubėnaite socialiniame tinkle „Facebook“, 2016 m. sausio 21 d., BKM Sėla MA/DJ01; Diemantės Jakubėnaitės laiškas muziejininkei Emilijai Raibužytei-Kalnienienei, 2016 m. kovo 31 d., BKM Sėla MA/DJ02.

Drąsieji

Palaužus partizaninį pasipriešinimą, Katalikų Bažnyčia Lietuvoje tapo tautinio išsivadavimo lydere. Tuo laiku buvo plačiai paplitęs teiginys, kad tikru patriotu gali būti tik katalikas, o išnykus katalikybei, neliks ir lietuvių. N. Chruščiovo valdymo laikais atsakoma minties greitai sunaikinti Bažnyčią ir pereita prie ilgalaikio laipsniško jos išstūmimo iš gyvenimo.

1957 m. Lietuvos komunistų partijos Centrinis komitetas (LKP CK) sustiprino represijas prieš aktyviusius kunigus. 1959 metais į Nemunėlio Radviliškį buvo ištremtas vysk. V. Sladkevičius. Nuo 1959 iki 1976 m. kardinolas kunigavo Nemunėlio Radviliškyje, o 1976 m. buvo perkeltas į Pabiržės bažnyčią, kur tarnavo iki 1982 m.

Tremtyje, Nemunėlio Radviliškyje, kardinolas palaimino „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ idėją ir davė leidiniui pavadinimą: „1972 metais kunigams nutarus leisti nelegalią „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kroniką“, net minties nebuvo, kad šį darbą būtų galima pradėti nepasitarus su vyskupu Sladkevičiumi, negavus jo leidimo ir palaiminimo. Todėl kun. Tamkevičius į Nemunėlio Radviliškį jam nuvežė rankraštinių būsimo leidinio variantą. „Kunigai pasiūlė lotynišką vardą „Vivos voco“ (Gyvuosius šaukiu). Toks leidinio pavadinimas būtų neblogas, tačiau lotynų kalbos nemokantys žmonės gali nesuprasti, ką tai reiškia, – pasakojo Jo Eminencija. – Tuo metu aplinkiniais keliais gaudavau lenkų katalikų leidžiamą „Kroniką“. Todėl ir pasiūliau naująjį leidinį vadinti „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“. Juolab kad jis ne periodinis, bus leidžiamas tada, kai susikaups pakankamai medžiagos. Kun. Sigitas mano minčiai pritarė ir aš „Kroniką“ palaiminau“². Kunigaudamas Nemunėlio Radviliškyje V. Sladkevičius užmezgė ryšius su pagrindine Kauno kunigų seminarija, daugelį jos absolventų pats išventino į kunigus. Tremtyje Šiaurės Lietuvoje kardinolas V. Sladkevičius užsiėmė ir pagrindinių leidinių vertimu, leidyba bei platinimu, įtraukdamas į šią veiklą ir patikimus vietinius gyventojus. Šiomet minime kardinolo Vincento Sladke-

² I. Petraitiene, Kard. V. Sladkevičiaus istorija (VII). Aktyvių bičiulių kompanija, prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2020-04-24-kard-v-sladkeviaus-istorija-vii-aktyviu-biciliu-kompanija/179984> [žr. 2020 m. birželio 15 d.].

vičiaus 100-ąsias gimimo metines. Ta proga jo gyvenimo kelias plačiai buvo nušviestas Irenos Petraitienės straipsnių cikle „Kard. V. Sladkevičiaus istorija“³.

„Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ ir kitų leidinių perspausdinimu, dauginimu ir platinimu užsiėmė ir kirdonietė Ona Pranckūnaitė. Penkiolikmetė mergina 1950 m. buvo suimta gimtajame Kirdonių k. ir ištremta į Sibirą už sovietinį režimą pašėpanti ketureilį: „Apie 1950-uosius į O. Pranckūnaitės gimtinę – Kirdonių kaimą Pasvalio rajone – atvyko dirbti du agronomai – Dundulis ir Zalieskis. Dabar vienuolė neabejoja, kad jiedu buvo atsiųsti ne žemės ūkio kelti, o dorus ir naivius kaimiečius akylai sekti ir į tarybinį kelią vesti. Tokie prievaizdai, žinia, į kolūkius suvarytiems kaimo žmonėms buvo tikriausia sovietinė rykštė. Todėl netruko po apylinkes pasklisti dainelė: „Dunduli, Zalieski, tau Dievas nepadės, suvarėt į kolūkį – vaikai išdvės.“ Tai išgirdę agronomai įsiuto. Kažkas leplelėjo, kad pagrindinė poetė ir yra paauglė Onutė. „Padarė kratą namuose ir rado aibes panašių mano eilių. Išvežė ne tik mane, bet ir seserį, nors ji pati nekūrė, tik nuo manęs nusirašydavo“, – pamena O. Pranckūnaitė⁴. Iš tremties sugrįžusi į gimtuosius Kirdonis, mergina nesutiko stoti į kolūkį. Likimas ją suvedė su vietinio klebono šeimininke, kuri supažindino mergaitę su Panevėžio vienuolėmis. Nuo tada O. Pranckūnaitė atsidavė slaptam knygų perspausdinimo darbui. Antrą kartą buvo suimta 1977–1979 m. už disidentinę veiklą. Onos Pranckūnaitės darbų atminimą saugo Panevėžio krašto muziejus.

Jonas Laucė į KGB akiratį pateko siekdamas išplatinti savo romaną „Žaizdre“. Romane J. Laucė aprašė 1939–1962 m. laikotarpio Lietuvos istorijos įvykius, remdamasis savo paties išgyvenimais. Prisidengdamas slapyvardžiu, 1969 m. savo romano rankraštį išsiuntė „Vagos“ leidyklai, kuri kūrinį atmetė kaip „nepriimtina dėl idėjinio turinio“. Tada J. Laucė pabandė romano ištraukas nusiųsti savo broliui, gyvenančiam JAV. Dėl to jam 1970 m. buvo iškelta byla, paskirta psichia-

trinę ekspertizė. 1971 m. teismo kaltinamojoje išvadoje buvo teigiama, kad rašydamas antisovietinio turinio literatūros kūrinį, J. Laucė siekė susilpninti tarybų valdžią. J. Laucei grėsė iki 7 metų kalėjimo, tačiau teisme buvo nuspręsta, kad padarytas nusikaltimas nekelia grėsmės Tarybų Sąjungos saugumui ir bausmė buvo sumažinta iki 2 metų bendrojo režimo lagerio. Atlikęs bausmę Pravieniškių kolonijoje J. Laucė grįžo į Biržus, bet nebegalėjo toliau dirbti mokytoju. Dirbo įvairius ne kvalifikuotus darbus. Vėliau išvyko į Rumšiškės, kur 2003 m. mirė. 1988 m. jis buvo pripažintas neteisėtai represuotu, o 1991 m. buvo išleistas J. Laucės romanus „Nęgandų metai“, sutrumpintas romano „Žaizdre“ variantas. Išsamiai Jono Laucės istoriją aprašė Povilas Girdenis⁵.

Antisovietinė protesto akcija

2015 m. ruošdamiesi atnaujinti Biržų krašto muziejaus „Sėla“ ekspoziciją, skirtą sovietinės okupacijos laikotarpiui Lietuvoje, ir rinkdami medžiagą iš biržiečių išgirdome įdomią istoriją. Tai buvo pasakojimas apie merginas, kurios raudonais dažais „kažkur“ užrašė „kažką“ apie Lietuvą ir nepriklausomybę ir už tai buvo pašalintos iš mokyklos. Šį faktą prisiminė nemažai biržiečių, bet niekas negalėjo įvardyti, kas tiksliai įvyko. Leidomės ieškoti šių merginų. Ir radome. Viena iš istorijos herojų, Elena, iki šiol gyvena Biržuose. Apsilankėme pas ją ir išgirdome istoriją apie dvi jaunas, drąsias merginas, norėjusias paminėti Romo Kalantos susideginimo metines. Užrašėme Elenos papasakotą istoriją ir leidomės ieškoti antrosios herojės. Iš Elenos jau žinojome, kad jos draugė vardu Diemantė ir gyvena kažkur užsienyje. Reto vardo dėka socialiniuose tinkluose pavyko surasti Diemantę Jakubėnaitę. Kreipėmės į ją ir tik po gana ilgo laiko sulaukėme atsakymo: „Laba diena, labai dėkui už malonų laišką. Aš neprieštaraučiau, jei naudotumėt mano tikrą vardą. Istoriją galėčiau papasakoti ir apie sovietų sistemą ir kankinimo, žeminimo būdus. Manęs iki šiol dar vis neapleidžia to patirto siaubo jausmas. Kai kas užklausia, prisimenu su ašaromis akyse. Praėjo nemažai laiko, bet žaizda tebėra kraujuoianti. Galėsiu aprašyti, jei domina.“⁶ Atsakymas leido

⁵ P. Girdenis, Už literatūrą represuotas Jonas Laucė: „Visi manęs kratėsi it raupsuotojo“, in: *Artima praeitis*, Vilnius, 2020, p. 105–112.

⁶ Muziejininkės Emilijos Raibužytės-Kalnienės susirašinėjimas su Diemante

³ I. Petraitienė, Kard. V. Sladkevičiaus istorija, I–IX dalys, prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/kard-v-sladkevičiaus-istorija-x-kristu-laidoja-bet-jis-gyvas/> [žr. 2020 m. birželio 20 d.].

⁴ I. Kontrimavičiūtė, Sovietiniuose butuose – slaptos spaustuvės; prieiga per internetą: <https://sekunde.lt/leidinys/sekunde/sovietiniuose-butuose-slaptos-spaustuves> [žr. 2020 m. birželio 16 d.].

suprasti, kodėl Diemantė taip ilgai neatrašė. Ši istorija paženklino jos gyvenimą ir buvo labai skaudu vėl viską prisiminti. Esame dėkingi, kad nepaisydamos nemalonių emocijų Diemantė su Elena sutiko pasidalyti savo prisiminimais.

1973 m. gegužės mėnesį tuometės Biržų 1-osios vidurinės mokyklos (dabar „Atžalyno“ pagrindinė mokykla) dešimtokės Diemantė Jakubėnaitė ir Elena Samulionytė nusprendė paminėti Romo Kalantos⁷ susideginimo metines. „Romas Kalanta užsidegė 1972 m gegužės 14 d., o jo gyvybė užgeso 15 d. paryčiui. Aš kaip tik tuo metu buvau Kaune ir teko matyti tolesnius įvykius kitomis dienomis Laisvės alėjoje. Mane tas labai sukrėtė... ir aš gavau „bananu“ į kuprą... Todėl kitais metais aš taip nutariau priminti ir paminėti buvusius įvykius“⁸.

Merginos susitiko pavakaryje Diemantės namuose. Diemantė, kurios mama dirbo dažytoja, buvo pasiruošusi pusės litro stiklainį raudonų dažų. Pirmiausia merginos patraukė į centrinę miesto aikštę ir šalia ten stovėjusios darbo didvyrių lentos ant šaligatvio plytelių užrašė: „LIETUVA“. Elena pasakoja laikiusi stiklainį su dažais, o Diemantė rašiusi⁹. Tada, perėjusios gatvę, ant buvusios universalinės parduotuvės pastato Vytauto g. 5, tarp pirmo aukšto langų ir šaligatvio didelėmis raidėmis užrašė: „NEPRIKLAUSOMYBĖ“. Tuo metu pro šalį motociklu pravažiavo milicininkai, tačiau merginų nepastebėjo, nes jos užlindo už namo kampo. Tada merginos patraukė prie kino teatro „Širvėna“, Vytauto g. 27, ir tuometės J. Janonio mokyklos-internato pastatų, Vytauto g. 36, kuriuos papuošė šukiais „LAISVĘ LIETUVAI!“, „TEGYVUOJA ROMAS KALANTA!“ Paskutinis jų „papuoštas“ pastatas – Vytauto g. 38, tuometis LKP Biržų rajono komitetas (dabar Biržų r. savivaldybė), ant šio pastato sienų kiemo pusėje užrašė: „LAUK RUSUS IŠ LIETUVOS“. Kadangi ir drąsos, ir dažų dar buvo likę, merginos sustojo ant Respublikos gatvės tilto per Agluoną ir ant važiuojamosios dalies pasikeisdamos po vieną raidę užrašė: „LAISVĖ“.

Jakubėnaitė socialiniame tinkle „Facebook“, 2016 m. sausio 21 d., BKM Sėla MA/DJ01.

⁷ Romas Kalanta 1972 m. gegužės 15 d. Kauno miesto sode, prie Muzikinio teatro, protestuodamas prieš sovietinį režimą, apsipylė benzinu ir sušukęs „Laisvę Lietuvai!“ užsidegė.

⁸ Diemantės Jakubėnaitės laiškas muziejininkei Emilijai Raibužytei-Kalninienei, 2016 m. kovo 31 d., BKM Sėla MA/DJ02.

⁹ Elenos Samulionytės pasakojimas, užrašė Emilija Raibužytė-Kalninienė, 2015, Rinkuškiai, BKM Sėla MA/ES01.

Biržų 1-oji vidurinė mokykla. 1962 m. Nuotrauka iš Biržų krašto muziejaus „Sėla“ fondų.

Po šio pasivaikščiojimo merginos patraukė namo. Kitą dieną mokykloje buvo ramu, tačiau pasigirdo, kad mieste neramu, kad krečiama II vidurinė mokykla, nes ji buvo arčiau visų paliktų įrašų, tikrinamos visų iš eilės mokinių rankos, ieškoma dažų žymių. Merginos jautėsi saugios, nes jų rankos buvo švarios, jos „dirbo“ su pirštinėmis.

Praėjus keletui dienų į mokyklą atvyko milicija ir suėmė merginas. Nuvežė jas į areštinę V. Mickevičiaus-Kapsuko (dabartinėje Rotušės) gatvėje, uždarė atskiruose kambariuose ir pralaikė visą naktį.

Po suėmimo buvo kitas labai nemalonus įvykis, viešas teismas mokykloje, ir abi moksleivės buvo pašalintos iš mokyklos be teisės į ją sugrįžti. Biržų 1-osios vidurinės mokyklos Xa klasės 1972–1973 m. m. trimestrų žurnale elgesiui ir mokslo pažangumui žymėti yra įrašai: „Jakubėnaitė Diemantė į Biržų 1 vidurinę mokyklą įstojo 1972 m. į X klasę iš N. Akmenės raj. Kairiškių (Kaitiškių) vid. mokyklos. Pašalinta iš mokyklos Pedagogų tarybos nutarimu Protokolo nr. 3. 1973-05-10-24; Elena Samulionytė, Teodoro, g. 1955-VI-19, į Biržų 1 vidurinę mokyklą įstojo 1967 m. IX mėn. į V klasę iš Žvejotgalos pradinės mokyklos. Pašalinta iš mokyklos Pedagogų tarybos nutarimu Protokolo nr. 3. 1973-05-10-24.“¹⁰ Deja, mokykla nėra išsaugojusi Pedagogų tarybos susirinkimų protokolų ir negalime sužinoti, kokios priežastys buvo įrašytos į

¹⁰ Lietuvos TSR Švietimo Ministerija, Biržų I vidurinė mokykla. Bylos Nr. 34. IX–XI klasės 1972–1973 m. trimestrų žurnalai. Biržų 1-os vid. m-klos Xa klasės Trimestrų žurnalas elgesiui ir mokslo pažangumui žymėti 1972–1973 m.

sprendimo pašalinti protokolą. Merginų atmintyje išliko tik tai, kad iš mokyklos išsinešė labai prastas auklėtojos surašytas rekomendacijas, kad tik visi keliai joms būtų uždari. Šiame „teisme“ dalyvavo tik Elena, nes Diemantės neišleido iš areštinės. Labai sunkios Elenai buvo ir tos kelios dienos iki pašalinimo iš mokyklos, nes klasėje buvo prisakyta su ja nebendrauti, nekalbėti, ignoruoti...¹¹

Elena areštinėje praleido tik vieną naktį. Ji buvo paleista iš areštinės, bet dar kelis kartus buvo kviečiama duoti parodymų į Biržų saugumo būstinę. Elena vasarą praleido Biržuose, dirbdama konservų fabrike, bet visą laiką jautėsi sekama. Ji prisimena, kad vos išėjęs iš namų iš paskos gatve važiuodavo saugumiečių „viliukas“¹².

Diemantės laukė daug žiauresnė bausmė: „Mane Biržų areštinėje išlaikė iki birželio 1 d., o tada „varanoku“ išvežė į Šiaulių kalėjimą-izoliatorių. Ten buvo siaubinga... Tris dienas pralaikė didelėje kameroje su daugeliu moterų, tame tarpe recidyvistėmis.“¹³

Diemantė buvo kalinama Šiauliuose, vėliau Vilniuje, Lukiškių kalėjime: „Paskui perkėlė į kamerą su aštuoniomis, buvo labai agresyvių... Dažniausiai buvau laikoma pusrūsiuose su žmogūdemis ir recidyvistėmis... Buvau du kartus uždaryta į karcerį, vien todėl, kad buvau antitarybininkė... Du kartus buvau etapuota be jokio tikslo – vieną kartą į Panevėžio areštinę, tiesa, buvo kartu kameroje moteriškė patalpinta, kuri, matyt, buvo informatorė... nes labai jau viskuo domėjosi ir pasakojo apie save, keikdama santvarką.... Kitą kartą buvau naktį vežama traukiniu į Klaipėdą, išlaipinta ir vėl įlaipinta į traukinį. Apsauga buvo sovietiniai kareiviai, dažniausiai tamsaus gymio iš Vidurinės Azijos, kalbantys rusiškai... Teko miegot narve ant suolo, sąlygos antisanitarinės... Rugsėjo mėnesio viduryje buvau pervežta į Vilniaus Lukiškių kalėjimą. Kol buvau įkalinta, neteko matytis su namiškiais, tik kartą į mėnesį gaudavau iš artimųjų siuntinuką su maistu ir drabužiais. Kameros Lukiškėse buvo šaltos, nes jau buvo rudenio, bet mažesnės, ir išbuvau ten iki spalio pabaigos, iki

¹¹ Elenos Samulionytės pasakojimas, užrašė Emilija Raibužytė-Kalnienė, 2015, Rinkuškiai, BKM Sėla MA/ES01.

¹² Ten pat.

¹³ Diemantės Jakubėnaitės laiškas muziejininkei Emilijai Raibužytei-Kalnienienei, 2016 m. kovo 31 d., BKM Sėla MA/DJ02.

Sustabdytos filmuko „Neužmiršti“ akimirkos. 2016 m. Vaizdo įrašas iš Biržų Jurgio Bielnio viešosios bibliotekos fondų.

Aukščiausiojo teismo proceso. Teismas buvo uždaras, saugojo kareiviai su automatais, ir mane atveždavo kaip didžiausią nusikaltėlę... surašintą antrankiais.“¹⁴

Mokinės buvo teisiama Vilniuje, Aukščiausiame teisme, tris dienas, salėje jas saugojo kareiviai su automatais. Teisme buvo pareikšta daugybė kaltinimų, skaitomi taikytini už tokius nusikaltimus straipsniai, teigiama, kad merginoms gresianti bausmė gali siekti net 12 metų laisvės atėmimo ir netgi bausmę atliekant Sibiro lageriuose. Baimės buvo daug. Tačiau atsižvelgiant į aplinkybę, kad moksleivės nepilnametės, teismas skyrė švelnesnę bausmę – dvejus metus lygtinai¹⁵. „Nuteisė atidedant bausmės vykdymą ir po nuosprendžio mane paleido, bet dar su palyda buvau nuvežta į kalėjimą susirinkti savo daiktų...“¹⁶

Po teismo

Merginų likimai, kaip ir iki teismo, taip ir po teismo, susiklostė skirtingai.

Elena grįžo į Biržus, tęsė mokslus vakarinėje vidurinėje mokykloje. Biržuose sukūrė šeimą ir gyvena savo gimtajame krašte iki šiol.

Diemantei Jakubėnaitei likimas buvo paruošęs daugiau kliūčių: „Paskui gyvenimas buvo labai komplikuotas... į jokią mokyklą nenorėjo priimti... nei Panevėžyje, nei Vilniuje... Pradėjau dirbti Panevėžyje, bet kadangi negalėjau mokytis, tai 1974 metų pradžioje išvykau į Vilnių, apsigyvenau pas savo dėdę Alfonsą Jakubėną, teisininką. Pradėjau dirbti, bandžiau vėl rasti vakarinę mokyklą, kad galėčiau tęsti mokslą, bet, deja, daugelyje buvo pasakyta, kad „mums antitarybininkų nereikia“¹⁷.

Kaip pasakojo Diemantė, Biržų 1-osios vidurinės mokyklos charakteristika apibūdino merginą kaip labai blogą mokinę ir antitarybinę maištautoją. Tai ir kliudė susirasti kitą mokslo įstaigą. Netekusi vilties ji kreipėsi į mokyklą, kurioje mokėsi prieš šeimai atsikraustant į Biržus.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ Elenos Samulionytės pasakojimas, užrašė Emilija Raibužytė-Kalnienė, 2015, Rinkuškiai, BKM Sėla MA/ES01.

¹⁶ Diemantės Jakubėnaitės laiškas muziejininkei Emilijai Raibužytei-Kalnienienei, 2016 m. kovo 31 d., BKM Sėla MA/DJ02.

¹⁷ Ten pat.

„Gavau iš ankstesnės mokyklos charakteristiką, kuri skyrėsi kaip diena nuo nakties... buvau gera moksleivė, aktyvi, gabi, sportininkė...“¹⁸ Šios rekomendacijos ir gerų sutiktų žmonių dėka Diemantė buvo priimta į vieną iš Vilniaus vakarinių mokyklų. Mokykloje sekėsi gerai, buvo mėgstama mokytojų ir klasiokų ir 1975 m. sėkmingai baigė 11 klasių.

Baigus mokyklą, Diemantės gyvenimas klostėsi gana sėkmingai. 1976 metais įstojo į Vilniaus universiteto Teisės fakultetą. Mergina pati stebėjosi, kad pavyko įstoti į tuo metu prestižinę specialybę. Tačiau tai nereiškė, kad jos praeitis pamiršta: „Buvau po „specialia“ priežiūra. Mokiausi gerai, tačiau TSKP istorijos ir Valstybės teisės teorijos docentai vis kabinėjosi, sakė, kad dar turiu pasimokyti, kad atsakinėju prastai... nors visa grupė bendramokslų nesuprasdavo, kas negerai, nes atsakydavau puikiai... o docentas, norėdamas „sukirsti“, duodavo daug papildomų klausimų, bet man pavykdavo į juos atsakyti, tada jau netekęs kantrybės sakydavo „negaliu parašyti daugiau...“ ir parašydavo patenkinamai... Buvo skaudu, bet išgyvenau...“¹⁹

Diemantė prisimena, kad Teisės fakultete buvo studentų, kurie bendradarbiavo su KGB ir žinojo apie Diemantės praeities „nuotykius“ ir net ją įspėdavo, kad vieni ar kiti jos pasirinkimai gali baigtis išmetimu iš studijų: „Pamenu, 1977 m. buvo Maskvoje JAV buities paroda ir aš ketinau vykti ir kalbinau savo kurso drauges vykti kartu, bet vienas mano kursiokas pasivedė mane į šoną ir perspėjo, kad geriau nevykčiau, jei noriu mokytis fakultete. Aš supratau, ir į Maskvą nebevykau. Esu dėkinga jam už „sufleravimą“.“²⁰

Diemantė sėkmingai baigė teisės mokslus, dirbo notare, advokate, teisėja. Ir pati Diemantė, ir jos artimieji, žinantys šią istoriją, yra pagalvoję, kodėl vis dėlto jai buvo leista įstoti į tuo metu prestižinę specialybę. Diemantė turi atsakymą: „Man atrodo, kad sovietai turėjo tikslią informaciją, jog aš nesu susijęsi su kokia nors kita organizacija, neturiu ryšių su kitais disidentais, todėl buvau priimta kaip „pavyzdys“, kad valdžia „vienodai“ vertina savo piliečius, bet tai fikcija, nes visada jaučiau spaudimą ir sekimą... Praeitis nebuvo pamiršta, visada buvau stebima...“²¹

¹⁸ Ten pat.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat.

Klausimai ateities tyrimams

Susipažinus su šia istorija, kyla klausimas, kodėl taip skirtingai buvo nubaustos protesto akciją įvykdžiusios merginos. Ar Elenai buvo leista vasarą praleisti laisvėje tik todėl, kad ji buvo tik Diemantės pagalbininkė, tik laikė dažų indelį, o pati užrašų nerašė? Ar tyrėjams pavyko išsiaiškinti, kad akcijos sumanytoja – Diemantė, ir todėl jai paskirtas įkalinimas? Ar vis dėlto Diemantė į kalėjimą buvo pasodinta dėl to, kad yra Jakubėnaitė, poeto Kazio Jakubėno dukterėčia, jo brolio Povilo Jakubėno dukra?

Žinome, kad su poetu Kaziu Jakubėnu, kuris visą gyvenimą buvo kairiųjų pažiūrų, buvo susidorota po to, kai jis pradėjo garsiai kritikuoti sovietinę santvarką, partizanų naikinimą, trėmimus. Areštuoti ir ištremti į Sibirą poeto negalėjo, nes jis buvo plačiai išgarsintas sovietų didvyris. Todėl su juo buvo susidorota tyliai: 1950 m. sausio 7 d. naktį enkavedistai jį išsivedė iš namų, nuvežė už miesto, sumušė ir nuogai išrengę paliko mirtinai sušalti. Jo broliui Alfonsui Jakubėnui nebuvo leista poeto deramai palaidoti, liepta viešai neskelbti laidotuvių datos, leista susirinkti tik giminėms. Kazio Jakubėno brolis Alfonsas Jakubėnas bandė surasti tikruosius brolio žudikus, bet jam buvo leista suprasti, kad jei kišis į šią bylą, pats gali sulaukti brolio likimo²².

Taigi gali būti, kad saugumas, žinodamas, iš kokios šeimos kilusi Diemantė Jakubėnaitė, nusprendė jai pritaikyti griežtą bausmę ir net 4 mėnesius iki teismo įkalinėti. Kol kas tai tik hipotezė, reikalaujanti detalesnio archyvinų dokumentų tyrimo ateityje.

Atminties išsaugojimas

Ši istorija galėjo nueiti užmarštin. Pačios istorijos herojės ją pasakojo tik artimųjų rate, nesiskelbė viešai. O prisimenantieji nežinojo tikslių faktų, merginų vardų ir net įvykio metų, nes visa ši istorija mieste buvo greitai nuslėpta.

Turime pasidžiaugti, kad Biržų krašto muziejaus „Sėla“ kolektyvui pavyko šią istoriją išgirsti iš Elenai artimų žmonių lūpų, ją užrašyti ir

²² K. Jakubėnas, *Raštai*, III tomas, p. 192.

išsaugoti. Vos tik išgirdę abiejų merginų pasakojimus ieškojome formų, kaip patraukliai šią istoriją pristatyti visuomenei. Ir kaip dažnai nutinka, idėja atėjo pati. 2015–2016 m. Biržų rajono savivaldybės Jurgio Bieulinio viešoji biblioteka vykdė projektą „Kaimas kine, kinas kaime“²³ ir kreipėsi į muziejų ieškodami įdomių istorijų kuriamiems filmams. Taip mes gavome galimybę įamžinti Diemantės ir Elenos istoriją kine „Neužmiršti“, kurį sukūrė Biržų jaunimas: Rokas Bėliakas, Ugnius Jakubelskas, Agnė Niuniavaitė, Erika Bistrickaitė, Kotryna Kevevari. Džiaugiamės, kad mūsų pasiūlyta idėja patraukė jaunųjų kino kūrėjų dėmesį ir įkvėpė juos darbui. Visi norintys filmą gali surasti Biržų krašto muziejaus „Sėla“ ekspozicijoje bei internetiniame portale *Youtube*²⁴. Filmuką matė ir istorijos herojės. Štai kaip į jį sureagavo Diemantė: „Labai ačiū, puikus filmukas. Šaunuoliai moksleiviai! Perduokit jiems padėką.“²⁵

Apibendrinimas

Nors antisovietiniai ir alternatyvūs judėjimai Biržų krašte – kol kas mažai tyrinėta tema, bet galima teigti, kad plataus masto disidentinė veikla nebuvo vykdoma. Žinome tik keletą asmenybių, kurios įvairiais būdais priešinosi okupacinei valdžiai ir jos primestoms gyvenimo taisyklėms.

1973 m. gegužės mėnesį Diemantės Jakubėnaitės ir Elenos Samulionytės įvykdyta protesto akcija buvo skirta Romo Kalantos susideginimo metinėms ir Kauno pavasario įvykiams atminti. Tai buvo svarbu Diemantei, kuri pati dalyvavo 1972 m. gegužės 18–19 d. įvykiuose, ilgą įstrigusiuose jaunos merginos širdyje. Merginos nepriklausė jokiai disidentinei organizacijai ir šią akciją suorganizavo ir įvykdė vedamos jaunatviško noro kovoti su jas supančia neteisybe.

Deja, bet šis drąsių, kūrybingų merginų nuotykis joms kainavo labai brangiai. Areštas, viešas, gėdinantis, smerkiantis teismas mokykloje,

²³ I. Drevinskaitė-Žilinskienė, Ryškėja projekto „Kaimas kine, kinas kaime“ filmų kontūrai, prieiga per internetą: <https://www.birzai.rvb.lt/lt/parodos-ir-renginiai/renginiai/584-ryskėja-projekto-kaimas-kine-kinas-kaime-film-konturai> [žr. 2020 m. birželio 22 d.].

²⁴ Filmukas „Neužmiršti“, prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=qp-CJbQHew7c>.

²⁵ Muziejininkės Emilijos Raibužytės-Kalnienės susirašinėjimas su Diemante Jakubėnaitė socialiniame tinkle „Facebook“, 2016 m. sausio 21 d., BKM Sėla MA/DJ01.

atimta teisė tęsti mokslus įprastoje vidurinėje mokykloje, juodinanti charakteristika, kankinantis 5 mėnesius trukęs paauglės įkalinimas, teistumas – tokia kaina už galimybę viešai išsakyti, kas tau svarbu, kas dega tavo širdyje.

Elenos ir Diemantės istorijoje dar liko neatsakytų klausimų, kurie reikalauja išsamesnių, archyvinių šaltinių tyrimų. Tikimės, kad į šiuos klausimus pavyks atsakyti ateityje.

O šių jaunų merginų drąsa ir paauglystėje užgimusi meilė Laisvei įkvėps ir ateinančias kartas nepasiduoti priespaudai.